

HANEFÎ GELENEK MERKEZLİ OLARAK İNSANÎ FİİLLERDE MES'ÛLİYETİN DOĞUŞU PROBLEMİ

Salih AYDIN*

Öz

İnsanın iradî fiilinin olduğu, dolayısıyla bu türden fiillere bir mesuliyetinin bağlandığı inkâr edilemez bir husustur. Bu hususta problematik olan, ne fiilin, ne iradenin, ne de sorumluluğun varlığı değil, iradî fiillerde sorumluluğun başlama noktasıdır. Bu makalede insanın tercihinin ve sorumluluğuna konu olan fiilin atomik karakterli olmayıp çok aşamalı bir süreç arz ettiği temel gerçeğinden hareketle, şer'î olarak sorumluluğun başladığı noktanın Hanefî/Mâturîdî ekol çerçevesinde açıklığa kavuşturulması gereken bir problem olarak ele alınacak ve analiz edilecektir. Bu tahlil aynı zamanda naslarda var olduğu vehmedilen zahirî tearuzun giderilmesi anlamına da gelecektir. Aynı şekilde burada ayet-i kerimelerde işaret edilen, fiillerin içteki boyutuyla alakalı hesap ve insanın sorumluluğunun detayları ve aşamalarının, hadis-i şerifler tarafından izah edildiği gösterilmek suretiyle, İslam'a uygun hayat tarzı için kitap-sünnet birlikteliğinin önemi ortaya koyulacaktır. Son olarak, fiilin geçtiği içteki aşamalardan henüz sorumluluğun başlamadığı "vâridât ve havâtır" aşamalarında şerre ve seyyiata engel olmanın büyük cihat olduğu, kolay olanı tercih etmek olduğu, bu çabanın İslam medeniyetinde sistemleştirildiğine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hâtır, Hadis-i nefis, Hemm/Meyl, Azm, Mesuliyet, Hasene, Seyyie.

The Starting Time Of Responsibility in Human Actions in Hanafi Tradition Centered

Abstract

Human has intended acts and it is indisputable that these kind of acts involve certain responsibility. Not the act or the intention, nor the existence of responsibility is problematic but the very moment of the beginning of responsibility in intended acts. Basing on the fundamental fact, that the act as the subject of humans responsibility and will does not exist of atomic character but of a multi layered process, this paper aims to analyse the issue of beginning of responsibility according to the Islamic law within the Hanefî/Mâturîdî school. The following analysis also eliminates the supposititious virtual contradiction within verses and ahadith. It is also shown that the verses, which point on the details and levels of internal responsibility and account of acts, are also explained by the ahadith. This demonstrates the importance of the unity of Qur'an and Sunnah for the Islamic life. Finally the paper mentions that it is a great jihad to prevent the evil deeds before the beginning of responsibility at the level of "wâridât and hawâtır" and that this effort has been systematized within the Islamic civilization.

Keywords: Recollection, Internal Conversation, Propensity, Determination, Responsibility, Goodness, Wickedness.

* Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

İnsanın genel manada irâde'sinin ve cinsine özel manada ihtiyâr'ının¹ olduğu ve bu neviden fiillere mes'ûliyetin bağlandığı inkâr edilemez bir husustur.² Fakat bu makalede mesele, ihtiyâr ve cüzî irade değil, Hanefî gelenek merkezinde ihtiyarın, içte başlayıp dışta teşahhus eden fiilî sürecin hangi anında olduğu meselesidir. Fiil, atomik karakterli, bölünmez ve süresiz bir olgu değil, tam tersi iç dünyada soyut olarak doğup, bir takım merhalelerden geçerek dış dünyada somut olarak meydana gelen süreli gerçekliktir. Herhangi bir fiil bir hatırlama sonucunda yapıp icra edildiği gibi bir unutmama sonucunda da ihmal ve terk edilmektedir. Bu nedenle "hatırlama ve unutmama"³ insan için onun kaderinin kayıtları olmak açısından varoluşsal değere haiz iki önemli haslet ve kayıttır. Zira onun alinyazısı unuttukları ve hatırladıklarıyla yakından alakalıdır.

Kuralın ve normun muhatabı insandır. İnsan, muhatabı olduğu kuralı, normu ve ölçüyü ancak bir fiili ile ihlal edebilir. İnsanın yasaklanamaması (*icrâî*) veya emredilene yapmaması (*ihmâlî*) şeklinde tezahür eden bu fiilleri olmaksızın, onun sorumluluğundan söz edilemez. Zira sorumluluk ancak kişinin yükümlülüklerinin ihlaline bağlanan bir sonuçtur ve sorumluluk mutlaka yükümlülüklerle aykırı bir fiilin varlığını gerektirir. İnsan için bir şekilde fiil söz konusu edilmeden, sorumluluk söz konusu edilemez. Bir başka yönüyle günah olan davranışlar her zaman hukuki sorumluluğu gerektirmeyebilir olsalar da, ancak

¹ Cüzî irâde ve sarfu'l-irâde anlamında "ihtiyâr, kendisini bir akletmenin ve düşünenin geçtiği ve böylece hayırlı olanının olmayandan temyiz edildiği iradedir". (*el-ihyârü irâdetun tetekaddemuha revîyyetun ma'a temyîzin*) Bkz. Kindî, "el-Hudûd ve'r-Rusûm", *el-Mustalihu'l-Felsefî inde'l-Arab*, thk. Abdülemîr el-A'sem, el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1989, s. 191. İrade, ihtiyar, meyl, inâyet vs. kavramları için bkz. Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, metin: Yaşar Aydın, Litera Yay., İstanbul 2018, s. 165; Tahânevî, Muhammed Ali el-Hanefî, *Keşşâfu Istulâhati'l-Fünûn*, thk. Ahmed Hasan Besc, DKİ., Beyrut 1418/1998, c. 2, s. 210, 211; el-Hanefî, Muhammed b. Süleymân el-Halebî, er-Rihâvî, *Nuhbetu'l-Leâlî li Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, Hakikat Kitapevi, İstanbul 1992, s. 100. İrade ve İhtiyar: Bir fiile veya terkine yönelik genel eğilim (*nüzû*), her hangi bir hissetme veya hayal etmeden kaynaklanıyorsa, bütün canlılarda söz konusu olan genel anlamda "irâde" söz konusudur, yok eğer bir düşünmeden ve akıl etmeden kaynaklanıyorsa (insana has irade olup, akıl gözüyle hayrını görme ve tercih etme anlamında) ihtiyâr'dır. (Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, s. 165) İster duyulardan, ister hayalden, isterse akıldan kaynaklansın, her irade iyi veya kötü denilebilecek bir şeye yönelme veya ondan kaçma şeklinde eylemsel taleptir, bu bütün canlılara şamdır. Bu talebi akıl, "hayır" talebine matuf olarak yönlendirirse o takdirde ihtiyâr yani "insana özel irade" söz konusu olur. (Gazalî, *Mekâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, s. 359) İhtiyar, aklın hayır arayışı bağlamında alternatifler arasında seçme gücüdür. İrade ise hayır arayışına ve tercihinin bağlı olmaksızın, mutlak manada seçme ve seçilene fiile dökmeye yönelik bir güçtür. (Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, s. 92, 102) İhtiyar ve hürriyet, fiil veya terk üzerine iktidar değil, belki tercih ve adem-i tercih, irade ve adem-i irade üzerine bir iktidardır. Hürriyet, işleyip işlememek gibi iki taraftan birini tercih gücüdür, tercih edileni fiile çıkarma ise iradedir. (Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 72, 74).

² Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Neşriyat, II. baskı, İstanbul 1968, s. 47-49, 64-66. Ayrıca bkz. Koca, Mahmut & Üzülmüş, İlhan, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Yayıncılık, 11. Baskı, Ankara 2018, s. 85.

³ Kaderin hükmünü icrasıyla alakalı olarak, bazı şeylerin insanın bilinç dünyasına bir hal (*vârid*) ve hitap (*hâtır*) olarak sokulması, bazı şeylerin hafızada hiç olmadığı için zihin ekranına gelmemesi (*zihûl*), bazı şeylerin hafızada olmakla birlikte bilinç ekranına yansımaması (*nisyân*) bilinç ekranından düşürülmesi olguları üzerinde çok büyük bir dikkatle eğilmek gerekir. Bunlar insanın elinde değildir. Bunun anlamı, unutmama ve hatırlama ile "ilk temel kontrol" yapılan insanın arzu ve azmettiklerinden dilediklerinin Allah tarafından Kendi belirlediği yaratma ölçüleriyle yaratılması da ikinci kontroldür. Buna rağmen insan, hiç şüphesiz ve kesinlikle özgürdür. Tevekkül ile tedbir arasında ters orantı görmekte olduğu gibi, hürriyeti bir kader problemi görenlerin, aralarında ters orantılı bir ilişkiden bahsedenlerin, aslında büyük bir cehalet ve acziyetin içine düştükleri iddia edilebilir. İnsanın kaderi asla kendi elinde değildir. Hür bir varlık olarak tasarlanması da bir kadedirdir ve kendi elinde değildir. Her şey Allah'ın kaza ve kaderiyle olmaktadır fakat insanın kesinlikle bir özgürlüğü vardır. Onun özgürlüğü fiili yapmak veya terk etmekte değil, yapma ve terk etme iradesini göstermekte ve elinde bulundurmaktadır. İnsanın "hürriyet-i fikriye/irade özgürlüğü" ve "fiilî kader" hakkında bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 73-75; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1959, s. 60 ve 225; Salih Aydın, *İslam Düşüncesi Kelam*, Külliyyat, İstanbul 2016, s. 108-120.

bir kimsenin günah işlediğini söyleyebilmek için, norma aykırı bir davranışının olması gerekir.⁴ Fakat bu aykırılık, dil kaynaklı olarak kulak ile işitilebilir (*sem'*) ve organlar kaynaklı olarak göz ile görülebilir (*basar*) olabileceği gibi kalpteki bir itikat ve azimle (*fuâd*) de olabilir. (İsra, 17/36)

İşte bu makalenin konusu genel anlamda fiil ile sorumluluk ilişkisini değil, özel anlamda kalbin fiillerine, diğer bir ifadeyle fiilin iç boyutuna bağlanan sorumluluğun başlangıç anını araştırmaktır.

Fiilin Aşamalı ve Süreli Karakteri

Burada konunun anlaşılması için önemli hususlardan birisi, insanî fiilin bölünmez tek parça, atomik bir olgu olmayıp, içte doğan belirli aşamalardan geçerek yükselen, sonuçta dışta tezahür edip müşahhas bedensel sesler ve hareketler haline gelen bir süreç olduğudur. Fiilin hakikatini bir süreç olarak düşünmek önemlidir, zira aksi halde insanî söz ve fiil, ya bütünüyle Allah'a veya insana aittir denilecektir. Birincisi sorumluluk temelini yıkacağı için nübüvveti ve şeriatı anlamsız kılacaktır, ikincisi ise insanı yaratıcı bir varlık konumuna yükseltecektir ki bu ikisi de ifrat ve tefrit aşırılıklarını içerdiği için yanlıştır.⁵ Oysa insanî fiillerin süren karakterinde kastın, *sânih* (*hâcis*), *hâtır* (*vâcis*),⁶ *hadis-i nefis*, *hemm*⁷ (*meyl/irade*) ve *azm* (*niyet/itikât*) gibi mertebelerden ve sonuç olarak *müşahhas fiilden* oluşmakta olduğu⁸ bir gerçektir. Melekî sânih, nefsanî hâcis ve şeytanî visvâs, insanın iç dünyasına bir şeyin farklı kaynaklardan girmesi, içinde parlaması (*sânih*), karartısının düşmesi ve sesinin işitilmesidir. İnsanın iç dünyasına giren bu üç farklı giriş ilk mertebeye sebep olan şeylerdir. Vâcis ise içe doğanın farkına varılması demektir ki bu bir hatırlama (*hâtır*) olayıdır ve ilk mertebedir. Yani insan zihnine doğan şeyin farkına varılıp işitilir vaziyette bilince yansımalarıdır. Zira kalplere, genişlik-darlık, sevinç-hüzün gibi belirli haller (*vâridât*) çökebileceği gibi, kelâm ve hitap şeklinde belirli sesler (*havâtır*) de gelebilir.⁹ Bunlar insanın hiç beklemediği bir anda elinde olmaksızın, yani kendine sorulmaksızın iç dünyasına girer. Dolayısıyla bunlar sorumluluk gerektirmezler.¹⁰

İç Konuşma Mertebesi

Bilince yansıyor hatıra geldiğinde derhal insiyaki olarak az da olsa bir iç konuşma ve hatıra gelen konuyla alakalı farklı alternatifler arasında fikrîsel hareketlilikler başlar. Bu aşama, hatıra gelen hakkında bir değerlendirme, düşünsel doğruyu tespit etme ve hata'dan uzak kalma gayretinin gösterildiği aşamadır. Bu aşamada kötü ve iğrenç şeyler arasındaki fikrîsel hareketlilik dahi affedilmiştir. Zira söylenmekten bile çekineceği şeyler üzerinde düşünce hareketliliği yaşanabilir ki Peygamberin ashâbı bu tür imana ve amele dair şeyler hakkında olumsuz düşünceleri yaşamışlardır. Hatta bu tefekkür ve değerlendirme Peygamber (as.) tarafından "işte bu imanın kendisidir" şeklinde ifade edilmiştir. İman esaslarıyla alakalı vesveseler, mübtela olan kişinin, taklit ve ilgisizlikten kurtulmuş olduğunu dolayısıyla imanî hassasiyete sahip olduğunu göstermektedir.¹¹ Bu kesin kasıt yani azim ve itikat düzeyinden önce akıldaki fikir hareketliliği ve fiile yönelik azmetme olmaksızın iç

⁴ Koca, Mahmut & Üzülmöz, İlhan, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, s. 85.

⁵ Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymûn, *Tebîrâtü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, DİB., Ankara 2003, c. II. s. 173, 174; Üsmendî, Alâuddîn Muhammed es-Semerkandî, *Lübâbu'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özervarlı, İSAM, İstanbul 1426/2005, s. 119, 120; Abdullatif Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâidi Ehlî'l-İslâm*, çev. ve haz. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, TDV. Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 2000, s. 199, 200.

⁶ Arap dilinde "hâcis", bir fikrin içte doğması, "vâcis" ise o doğan şeyin farkında olmaktır. Aralarında sebep sonuç ilişkisi bulunmaktadır.

⁷ Burada "hemm" tasarlama akıldan geçirme, arzu etme anlamında olup genel iradenin azim ve kararsızlık durumudur.

⁸ İsfahânî, Râğîb, *ez-Zerîa ilâ Mahâkimi's-Şerîa*, thk. Ebu'l-Yezîd el-Acemî, Dâru'l-Vefâ, Kahire 1408/1987, s. 109. Burada konu edilen kastın mertebeleri hususunda Âlûsî bir şiir nakletmiştir. "Merâtibu'l-kasdi hamsun hâcisun zekerû, Fe hâtirun fe hadisun-nefsi festemiâ, Yelîhi hemmun fe azmun kulluhâ rufiat, Sive'lehîru fe fihî'l-ahzu kad vakaâ" bkz. Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, tash. Ali Abdalbârî Atiyye, DKİ, 4. Baskı, Beyrut, 1435/2014, c. 2, s. 62. Ayrıca bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 50.

⁹ Kuşeyrî, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., 3. Baskı, İstanbul 1999, s. 177; Murtaza Mutahharî, *Medhal İle'l-Ulûmi'l-İslamiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İslamî, Terc. Hasan Ali Hâşimî, Kum 1427, s. 114.

¹⁰ Zikri geçen hâtır, tahaddüs fi'n-nefs ve hemmin günahının olmadığı ifade eden hadisler burada da zikredilebilir. Ayrıca bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 76, dph. 5.

¹¹ Aydın Salih, *İslam Düşüncesinde İman Sorununa Felsefî Yaklaşım*, Ravza, İstanbul 2010, s. 46, 47.

konuşma olup, ihtiyarî değil, zorunlu bir durumdur.¹² Bu asla olumsuz bir şey olmadığı gibi vesveseyi yenmeye ve hakikat arayışına dönüşecek olursa, taklitten kurtulma çabası anlamına gelip güvenli olanı arama ve seçmeye vesile olacağı için imanın ta kendisi olacaktır.

Fiilin dışta yani organlarda gerçekleşmesinden önce “iç konuşma” (*hadis-i nefis*) iki merhalede gerçekleşmektedir. Birincisi hadislerde işaret buyrulan, “hâtır/vâcis” mertebesinden sonraki hatırlanan şey üzerinde değerlendirme ve kararı oluşturmaya yönelik konuşma, diğeri ise azmedilenin ve kararlaştırılanın planlanmasıyla ve icra yollarının araştırılmasıyla alakalı iç konuşmadır. Birincide doğal olarak bir takım alternatiflerin belirmesi ve zihnin intikal etmesi şeklindeki fikir hareketliliği insiyaki olup günahı gerektirmez. Zira günah söz konusu olması için ihtiyar gerekir.¹³ Fakat şayet bu fikri hareketlilik, bir bilinçle hakikati arama ve doğru olanı tespit etme çabasına dönüşürse, hadislerde buyrulduğu üzere sevap vesilesi olacaktır.¹⁴

Azım mertebesindeki ikinci konuşma ise şayet niyet edilen iyiliği planlamaya yönelik ise sevap, eğer azmedilen kötülüğü planlamaya yönelik fikrî faaliyet ise günahı vardır. Aynı şekilde azmedilen kötülüğü ve haramı iç dünyada aşmaya ve yenmeye yönelik bir fikri hareketliliğe dönüşürse yine sevap sebebi olacaktır. (Necm, 39, 40)¹⁵

Kararsız ve Kararlı Eğilim Gösterme Aşamaları

Hemm: Daha sonra bu ilk iç konuşmada ortaya çıkan farklı şıklardan birinde “kararsız bir eğilim ve ihtimam” doğar. Buna “*hemm*” denilmiştir ve kişilerin himmeti ne ise hizmeti de o yönde olacaktır. Burada eğilim dolayısıyla insanın bir tercih bulunup, henüz kesin kararlılık olmaması nedeniyle *hemm* mertebesi ara bir yerde olup, her ne kadar günah ve vebal olmasa da önem arz etmektedir. İnsanın en temelli görevi, içine bir hâtır doğduğunda derhal onun kendisini davet ettiği veya engel olduğu şeyleri şeriatdaki durumu açısından tetkik etmesidir. Bu imanî hakikatleri kavrama çabasının bir gereğidir. Eğer hayır ise onu besleyip, geliştirip fiile dökmeye çalışması, şer ve şeytanî hâtır ise onu söküp atmaya, gönlünü temizleyerek iradenin oluşmasına engel olmaya çalışması icap eder. Bu ikili çaba henüz fiile veya söze dökülmeden sevap kazanma vesilesidir. Zira Hasan el-Basrî, “Allah, *hemmi* esnasında duraksayan, Kendisi içinse gerçekleştiren, değilse tutup engel olan kula rahmet eder”,¹⁶ demişlerdir ki bu söz bu anlama gelmektedir. Peygamber (as.) Hz. Ali’ye, “ilk bakışına bakışını tabi kılma, zira birincisi sana aittir, fakat diğeri sana ait değildir”,¹⁷ buyurmuşlardır. İnsanın dış dünyasında karşısına arzu ve iradesi olmaksızın kötü bir şey çıktığında derhal ondan uzaklaşma çabası göstermesi gerektiği gibi iç dünyasına kötü bir şey olduğuna kanaat getirdiği bir şey yansıdığına da derhal ondan kurtulmaya çalışması gerekir. Zira ikisi de insanın dünyasıdır ve dış dünyasında olduğu gibi, iç dünyasında da kötülükten uzak durma sorumluluğu vardır. Bu çabası sevap olmakla birlikte, o kötülüğü içinde tutması ancak onu yaşatmaya ve gerçekleştirmeye yönelik ihtiyari bir durum arz ettiğinde günah olacaktır. Meyletme (*hemm*) başladığı an affedilse de küçük hata (*lemm*) olacaktır fakat azmettiğinde artık orada mutlak sorumluluk başlamaktadır. “Hemm-i dolayısıyla lemme-i şeytan” arzu ve meyil boyutunu aşır, azmedildiğinde fuhşiyât kategorisine girer ki böyle bir durumun içte kalması hiç fark etmez, sorumluluğu ve günahı muciptir.¹⁸

Niyet: Daha sonra bunda kesin karar kılınp fiiline yönelik kesin istek ve kararlılık doğarsa bir “azim ve niyet” durumu inşa edilmiş olur. Niyet, şuurlu bir şekilde seçip isteyerek, kesin kararlılıkla bir işi yapmaya yönelmektir.¹⁹ Niyet’in şerî tanımlarındaki ortak nokta “fiile yönelik istek ve kararlılık” özellikleridir.²⁰ Azim bir olgunun kesin kararlılık yönüne vurgu iken niyet aynı olgunun şuurlu yönünü ve aynı zamanda ilahi rıza ve emrine uymayı temsil etmektedir.²¹ Niyet kalbin amelidir ve dilin ve azaların

¹² Gazalî, *İhyâ*, c. II, s. 36. Ayrıca bkz. *Hadislerle İslâm*, DİB. Yay., c. III, s. 28, 29.

¹³ İztirârî olan değil, insanın ihtiyarıyla olan muaheze edilir. Bkz. Gazalî, *İhyâ*, c. II, s. 36.

¹⁴ Bu hususla alakalı olarak içtihadın her halükarda sevap vesilesi olacağını beyan eden, ve içtihadta hata da olur (Muhattie) diyenlerin ve diğeri her mütehit isabet eder (Musavvibe) diyenlerin görüşleri için bkz. Apaydın, Hacı Yunus, *Fıkhın Kaynakları*, Ay Yayıncılık, Ankara 2017, s. 115-118.

¹⁵ Kaynaklar ve açıklamalar için bkz. Apaydın, *Fıkhın Kaynakları*, s. 115-118.

¹⁶ İsfahânî, *ez-Zerîa ilâ Mahâkimi 'ş-Şeria*, s. 109; Tahânevî, *Keşşâf*, c. 4, s. 272.

¹⁷ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, no. 2149.

¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. 2, s. 268.

¹⁹ Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, 104.

²⁰ Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhâti 'l-Fünûn*, c. 4, s. 272.

²¹ Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhâti 'l-Fünûn*, c. 4, s. 272.

fiillerinin değeri, hukuken olmasa da ahlaken kalbin ameline bağlıdır. Peygamber (as.), “müminin niyeti amelinden daha hayırlıdır”, buyurmuşlardır.²² Niyet amelin ruhudur. Ruh bedene sirayet etmekle beden hayat bulduğu gibi, niyetin de farz ve nafilere sirayetiyle amel sıhhat bulur.²³ Bu nedenle komşunun malını çalmaya azmetmek, niyetlenmek ve içte planlar yapmak ahlakî sorumluluğu gerektirirken, hukuken henüz her hangi bir sorumluluk icap ettirmez.²⁴

Azim ve niyet arasında ince ayırım olduğu gibi,²⁵ meyil (*nüzû*) mertebesi de, “hemm ve azim” olarak iki kısma ayrılmıştır. İkincisi kesin kararlı eğilim, diğeri ise kararsız eğilimdir. Bu kesin kararlılık ifade eden niyet, itikat ve azm-i musammem, Allah dilerse ve onda o fiile ait fiilî istitaa’yı (*istitâatu’l-fiâl*) yaratırsa insan bedeni harekete geçer ve fiil müşahhas olarak meydana gelir.²⁶

Kindî’nin ve İsfahânî’nin ifadesiyle, iyi veya kötü bir şeyin içe doğup parlaması hatırlamaya sebep olur, hatırlama iradeye (yani Mâturidû gelenekteki *hemm*’e) sebep olur. Bu (manada) irade ise azmin ve fiilin sebebidir.²⁷ Kavramsal anlam olarak kalbin bir ameli olan niyet, kalbin bir şeyi yapmaya ve terk etmeye yönelik iradesi, “tam olarak” meyletmesi ve “kesinlik yolu üzere” kastetmesidir.²⁸ Burada kastedilen, genel manada mesuliyet veya hukukî ve dünyevî mesuliyet değil, dinî, ahlakî mes’uliyet söz konusu olup, “akıl” sahibi “hür” kişilerin, kasıt ve iradelerine bitişik olarak doğan sorumluluktur. Zira her fiile, ahlakî mes’uliyet icap etmez ve mes’uliyet farklı şekillerde tezahür eder.²⁹ Bir kötülüğü, o kötülüğü kastederek işleyen örneğin adam öldüren, bu fiile sebep olduğu için “kâtil”, aynı zamanda bunu bilerek ve isteyerek işlediği için “câni”dir. Yani sonuç açısından katildir, kanuni mes’uliyete düşürür, kötü niyeti açısından ise cânidir, ahlakî ve dini mes’uliyete muhataptır. Bir adamı yanlışlıkla öldüren ise katildir fakat cânî değildir. Öyleyse ahlaken bir mes’uliyetin doğması için temel şart azim ve niyettir. Amellerin ahlaki değerini niyetler belirler.³⁰ İçte azm-i musammem düzeyinde dahi sorumluluğun olmadığını söylemek, kalbin amellerini mutlak tebrîe edip temize çıkaracağı gibi, ahlakî ve ahlakî sorumluluğu kökten imha edecektir.

İnsanî Fiillerdeki Ahlakî Mes’uliyetin Naslardaki Durumu

İfade edelim ki ahlakî mes’uliyetin başlangıç noktasıyla alakalı naslar, ilk bakışta ve zahirde teâruz ettikleri görülmektedir. İçteki şeylerde dahi sorumluluk olduğunu gösteren Kuran’dan naslar olduğu gibi dile dökülüp işlenmediği sürece bir günahının ve vebalinin olmadığını ifade eden Sünnetten açıklayıcı naslar da mevcuttur. İçteki şeylerde de sorumluluk olduğunu gösteren naslardan bazıları şunlardır: “Nefislerinizdekini (yani karar kılmış ve kararlaştırılmış olan şeyi)³¹ açığa vursanız da gizleseniz de Allah onunla sizi muhasebe edecektir, dilediğini affeder, dilediğine azap eder”, (Bakara, 2/284) “Fakat O sizi kalplerinizin kazandığıyla muahaze eder”, (Bakara, 2/225) “Fakat kalplerinizin kastettiği şey”, (Ahzâb, 33/5) “günahın zahir olanını da, batın olanını da terk edin!”, (En’am, 6/120) “kötülüklerin açığa çıkanlarına da gizli kalanlarına da yaklaşmayın”, (En’am, 6/151) “onun kalbi günah işleyen”, (Bakara, 2/283) “şüphesiz kulak, göz ve kalp, bütün bunlar ondan mesuldür” (İsra, 17/36) ve benzerleridir. Peygamber (as.) “iyilik güzel ahlakıdır, günah ise içinde bir ukde/düğüm olan, insanların ona muttali olmasını istemediği şeydir. .. kalbinizden fetvayı alın! İyilik, kişinin ve kalbinin mutmain olduğu şeydir. Günah ise nefsinde bir ukde olan, kalpte endişenin ve tereddüdün olduğu şeydir.³² Bu naslarda insanın içte kalan kalbi amellerinin de bir şekilde sorumluluğunun olduğu ifade edilmektedir.

²² Bkz. *Hadislerle İslâm*, c. III, s. 28.

²³ Bursevî, İsmail Hakkı, *Hadis-i Erbaîn Tercümesi*, Dersaadet, 1317, s. 3.

²⁴ Ahlak ve hukuk farkı için bkz. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Ekin, Genişletilmiş 14. Baskı, Bursa 2017, s. 40. Mes’uliyet-i ahlakiye ve mes’uliyet-i kanûniye farkı için bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 65, 66.

²⁵ Tahânevî, *Keşşâfu Istilâhâti’l-Fünûn*, c. 4, s. 272.

²⁶ Üsmendî, *Lübâbu’l-Kelâm*, s. 120.

²⁷ Kindî, “el-Hudûd ve’r-Rusûm”, *el-Mustalihu’l-Felsefi inde’l-Arab*, s. 199; İsfahânî, *ez-Zeria ilâ Mahâkimi’s-Şeria*, s. 109.

²⁸ el-Hanefî, Muhammed b. Süleymân el-Halebî, *Nuhbetu’l-Leâlî li Şerhi Bed’i’l-Emâlî*, s. 100.

²⁹ Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 64, 65.

³⁰ Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 65, 66.

³¹ Ayetteki “ve fi enfüsikum”, ifade-i celilesi zarf-ı müstekar olduğundan, içinizde iyice yer eden, içinizde yerleşip karar kılan, kesin itikat ve azme dönüşen anlamı için bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. 2, s. 268.

³² Nevevî, *Şerhu Erbaîne’n-Nebeviyye*, hadis no. 27, s. 65.

Hatta “kalbin günahının küfürle yakın ilişkisinin olduğu”³³ ifade edilmiştir ki bu kalbin kazandıklarının sorumluluğa konu olduğunu açıkça göstermektedir.

Zahiri anlamıyla içte bulunan kötülüklerin bir vebalinin ve günahının olmadığını ifade eden hadisi şeriflerden şunlar zikredilebilir: İbn Abbâs (r.anhuma) ın zikrettiği bir hadisi kutside Allah (cc.) şöyle buyuruyor: “... kim bir iyiliği arzular işlemezse, Allah ona katında tam bir iyilik yazar, arzular ve de işlerse, Allah ona katından, ondan yediyüze kadar kat kat iyilikler yazar. Kim bir kötülüğü arzular işlemezse, Allah katında ona tam bir iyilik yazar. Arzular ve işlerse sadece o zaman onun aleyhine bir tam kötülük yazar.”³⁴ Birçok adil kişinin ve Tahavî'nin rivayet ettiği hadiste ise Peygamber (as.) “Şüphesiz Allah (cc.) ümmetimden, nefislerinde meydana gelen/nefislerinin konuştuklarını işlemedikleri veya dile dökmedikleri sürece affetmiştir”,³⁵ buyurmuşlardır. Bu durumda, zikretmiş olduğumuz âyet-i kerîmeler, içtekilerin de bir şekilde sorumluluğunun olduğunu ifade ederken, hadîs-i şerîfler yapıp söylenmediği sürece affedildiğini ifade etmektedirler. Bu durumda nasların tearuz ettiği vehmi söz konusu olmaktadır.

Naslardaki Zâhirî Tearuz ve Fiilin İç Aşamaları

Fiilin içteki sürecinin ve düzeylerinin tahlil edilmesi bu tearuzun giderilmesi için hayati bir önem arz etmektedir. Zira içte, “ne günahın ne de sevabın söz konusu olmadığı” bir düzey, “sevabın başlamasıyla birlikte günahın söz konusu olmadığı” bir aşama ve “hem sevabın hem de günahın söz konusu olduğu” bir merteye söz konusudur. Yani sonuçta fiilin henüz dışta sözel veya aktüel somut bir gerçeklik kazanmadığı iç süreçte, “ana hatlarıyla üç ayrı hüküm içeren beş aşamalı bir durum” bulunmaktadır.³⁶

Fiilin içteki birinci aşaması “sânih ve hâcis” olarak ifade edilen aşama olup bu aşamada her hangi bir mesuliyet söz konusu değildir. Zira bu durum insanın ve onun irade ve kudretinin dışında cereyan eden kendine rağmen bir durumdur. Mesuliyetin olmadığını ifade eden nasların yorumlanacağı ilk aşama bu aşamadır. Burada dıştan insanın iç dünyasına yol bulan ya bir “lemme-i melek veya lemme-i şeytan” söz konusudur.³⁷ Şeytanın yaklaşması kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlamak, meleğin yaklaşması ise hakka yönlendirmek ve doğrulamak içindir.³⁸ Dıştan gelip her hangi bir “rahmanî sânih”, “nefsânî hâcis” ve “şeytanî visvâs”³⁹ içte doğduğu vakit, zihin ve bilinç ekranına yansıdığına ya bir hal olarak gelmiş (*vâridât*) veya bir hitap ve kelimeler olarak duyulup hatırlanmış (*hâtır/havâtır*) olur. Bu ikinci aşamadır. Hâtır ve vârid, ilk anlık bilinçsel karşılaşma olup, bu da insanın iradesi dışında cereyan eden, gücünü ve vüsâtinin aşan bir durumdur. Burada insanın bir sorumluluğunun olması onun gücünü aşan bir mükellefiyet olacaktır. Bu nedenle bu merteye de ilk merteye gibi affedilmiştir.⁴⁰

Üçüncü aşama ise “tahaddüs fi'n-nefis ve hadis-i nefis” olarak adlandırılan iç konuşma aşamasıdır. Bu merteye de insiyakî bir merteye olup insanın henüz bir eğilimi, adım atması, iradî yönelişi ve azmi bulunmamaktadır. İşte buraya kadar müspet ve menfî olarak mutlak manada her hangi bir sorumluluğun ve günahın olması söz konusu olsa, bu kadim tabirle “teklif-i mâ lâ yutak” olacaktır. Allah insanlara, buyruğu üzere ancak güçlerinin yettiğini teklif eder. (Bakara, 2/285) Böylece bu beş mertebenin ilk üç mertebesinde hiçbir şekilde günah söz konusu değildir ki hadis-i şerifler ve orada affedildiği söz konusu edilen “hemm” mertebesi de dâhil olmak üzere bu üç mertebeye yorulmuştur. Hemm mertebesi çok özel bir konuma sahiptir. Yani bu üç mertebede bir günah söz konusu değildir. Fakat “hemm” mertebesinde sevap elde etme başlamaktadır. Burada her ne kadar kesin kararlılık hali olmasa da, iyi olanı arama ve ona meyletme durumu söz konusudur.

³³ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, c. 2, s. 268.

³⁴ Bkz. Buharî, *Muhtasarı Sahîhi'l-Buharî (el-Müsemma) et-Tecridü's-Sarih*, no. 2113, c. II, s. 483; no: 225, c. II, s. 511. Bu hadisin farklı rivayetleri için bkz. Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, neşir ve kontrol: Ahmet Vanlıoğlu ve Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, c. 2, s. 223, dpn. 10, 13.

³⁵ Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Usûlü'd-Dîn*, Mektebetü'l-Ezheriyye, thk. Hans Peter Linss, Kahire 1424/2003, s. 225.

³⁶ Bu aşamaları ve ahkâmını analiz için bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, s. 49-53.

³⁷ İsfahânî, *ez-Zerîa ilâ Mahâkimi's-Şerîa*, s. 110. Ayrıca bkz., Ebu'l-Ferec Abdurrahmân ibnu'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Telbîsu İblîs*, thk. es-Seyyidu'l-Arabî, Mektebetü'l-İmâân, Mansûra trsz, s. 37.

³⁸ *Hadislerle İslam*, c. I, s. 269.

³⁹ Bu kavramlar için bkz. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 177.

⁴⁰ Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Usûlü'd-Dîn*, s. 223.

İmam Mâtürîdî, “iyiliği arzularsa şöyle, kötülüğü arzularsa şöyle” hadisi, sadece “hatıra gelen ve nefsin konuşukları” değil, “azim ve itikattır”, demektir.⁴¹ Bunun hâtıra hamledilmesi mümkün değildir.⁴² Yani iyiliğe ihtimam gösterme sevap kazanmak için yeterken, kötülüğün günah olması için içte sadece bir ihtimam ve eğilim değil, ilave olarak azim ve kesin kararlılık gereklidir.

Hatıra gelenin hiçbir günahının olmadığı gibi sevabının da olmaması kişinin henüz hiçbir şekilde bir yöneliminin bulunmaması ve kendisini sorumluluk dairesine sokacak adımını atmış olmamasından ötürüdür. Hemm ve meyil mertebesinde ise kararsız da olsa bir yönelim, bir ihtimam söz konusudur. Şüphesiz Züleyha Yusuf’a (as.) azim derecesinde hemmedip ihtimam göstermiş (*hemme-i azm*), Yusuf (as.) ise ilahî destek ile ona sadece hatır derecesinde ihtimam (*hemme-i hatar*) göstermiştir.⁴³ Veya Züleyha Yusuf’a (as.) irade ve elde etme ihtimamı (*hemme-i irâde ve temekkün*) göstermiş, Yusuf (as.) ise karşı koyma ve engel olma (*hemme-i def*) gayreti sarf etmiştir.⁴⁴ Yusuf’un (as.) Züleyha ile hâtır düzeyinde de olsa hemmi, Davud’un (as.) dava için gelen iki kişiyi süikastçı zannetmesi gibi kesin azm ve irade düzeyine çıkmayan davranışları “Peygamberlerin zelleleri” olarak tabir edilmiştir.⁴⁵

Sevaba nâiliyet için iyiye yönelik hemm düzeyinde de olsa ihtimam göstermek gerekli ve yeterlidir fakat günahkâr olmak için kötülüğe yönelik olarak kesin bir irade ve azm-i musammem gerekli görülmüştür. Sevabın günaha nazaran daha önceki bir mertebede başlaması Allah’ın rahmetinin gazabını geçmesi ve hidayet yolunun kolaylaştırılmasıdır. İçin(d)e doğan ve içinden geçen güzel şeylere eğilim ve ihtimam gösterme, bu ümmete bir keramet olarak sevabyâb olmak için yeterli iken,⁴⁶ günahkâr olmak için ise sadece eğilim ve ihtimam yeterli görülmemiş, buna ilaveten bir de bu yönelimin kesin bir niyete ve azme dönüşmesinin şart koşulması lutfedilmiştir. Zira insanlar şirke, küfre, nifaka vs. karar vermeksizin eğilim gösterebilmektedirler. Dilde böyle olmakla birlikte Şeriat nazarında bunların bu ismi ve bu hükmü alması (esmâ ve ahkâm) söz konusu olsa bu durum insanı zorlayacak bir yükümlülük olur. Oysa bunlara niyet edip kesin karar vermek durumu böyle değildir. İşte bu nedenle beşinci mertebedeki durum kesin irade, azim ve itikadı içerdiği için, iyi fiile yönelik niyette sevap söz konusu olduğu gibi, kötüye yönelik kastetme ve azmetmede de günahı gerektirmiştir. Çünkü niyette kalp bilinçli ve istençli olarak bir şeyi kastetmektedir.⁴⁷

İmam-ı Azam *el-Fıkhu'l-Ebsat*'ta, *Şüphesiz kulun kendisiyle kötülüğü işlediği güç (istitâa) bizzat kulun iyilik işlemesi için de elverişlidir, kulun, kendisinde Allah’ın ihdas ettiği ve masiyette değil, tâatta kullanmayı emir buyurduğu istitâayı kullanma ve yönlendirme (sarf) hususunda günah kazanabileceğini ifade eder. Yükümlülük noktası (medar-ı teklif) gücü kullanmaya (ve gücün sarfına) bağlıdır, demek ki Allah kulu onun kendi eliyle mükellef kılmaktadır. Bu da her hangi bir cebrin ve baskının olmadığını göstermeye yetecektir.*⁴⁸ Yani kul kendi ihtiyarıyla taati ve measiyeti kazanmaktadır. Kulun fiilinde zoraki bir durum değil istek ve tercihi söz konusu olduğunda yükümlülük doğmaktadır. Bu, kulda hakikî istitâa ve gücün Allah’ın yaratması ve ihdasıyla meydana geldiğine, zıt iki şeyden birine elverişli olan bu gerçek istitâayı belirlemenin ise kuldan olduğuna işarettir.⁴⁹ İnsanın

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c. 2, s. 224.

⁴² Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Usûlü'd-Dîn*, s. 225.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c. 2, s. 224.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c. 7, s. 292.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kurân*, c. 12, s. 237, 238. Zira İmam Serahsî'nin tarifine göre zelle, fiilin aynına bir kasıt olmayıp aslının kastedilmiş olmasıdır. (Taftazânî, Sa'duddîn Mesûd, *Şerhu't-Telviḥ ale't-Tevziḥ*, İstanbul 1310, c. 2, s. 451. Ayrıca bkz. Tahânevî, Keşşâf, c. 2, s. 303.) Sadruşerîa tarafından ise, “küçük günahı kastetmeksizin yapmak”, olarak tanımlanmıştır. (Sadru'ş-şeria, Ubeydullah b. Mesud, *Kitâbu't-Tevziḥ ale't-Tenkîḥ*, İstanbul 1310, c. 2, s. 451.) Küçük günah bile olsa ve kasıtsız dahi yapılırsa bununla Peygamberler tembih olunmuşlardır. Oysa Peygamberlerin zellesi, onların kadir kıymetlerinin yüce olması ve onlar için “efdal olanı terk etmek diğerleri için vacip olanı terk etmek” kabilinden olacağı için uyarılmışlardır. Onların zellesi, haktan batıla, tâattan ma'siyete değil, en faziletli ve en doğru olandan, faziletli ve doğru olana kaymalarıdır. (Taftazânî, *Şerhu't-Telviḥ ale't-Tevziḥ*, c. 2, s. 451.)

⁴⁶ Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Usûlü'd-Dîn*, s. 225.

⁴⁷ Tahânevî, *Keşşâf*, c. 4, s. 272.

⁴⁸ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içerisinde) MÜİFV. Yayınları, İstanbul 1992, s. 48.

⁴⁹ Beyzî, Kemâluddîn Ahmed, *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdurrezzâk, Şeriket Halebî, Kahire 1368/1949, s. 259.

cüzi iradesiyle gerçekleşen bu “sarf”, *azm-i musammem* olarak ifade edilen kesp ve ihtiyardır. Sevabın da günahın da nedeni insanın bu iç tasarrufatıdır.⁵⁰ Dolayısıyla dinî ve ahlakî mesuliyet içte ve fakat azim düzeyinde doğmaktadır.

Azim ve İtikat Düzeyindeki Mutlak Mesuliyetin Kanıtları

Bu mertebede insan bilerek meyletmekte, burada kalmayıp ilaveten kesin kararlılık tavrını özgürce inşa etmektedir. Dolayısıyla bu tercih kendi tercihidir ve orada her hangi bir baskı ve zorlama söz konusu değildir. Buna rağmen her hangi bir sorumluluğun doğmayacağı söylene bu insanın sadece hukukî, kanunî ve maddi mesuliyete sahip olduğu dinî, ahlakî ve manevî mesuliyetinin olmadığı anlamına gelecektir.

Bu mertebenin günahı gerektirmesinin önemli aklı delili, küfür ve nifakın ikisinin de büyük günah olması, hatta münafıklığın içte olmakla birlikte daha büyük günah olmasıdır. Kalpte yer eden günahlar izhar edilmese de artık günahlıdır. Zira bir fiilin hesabının sorulması ve günah veya sevap olması için, “*mutlak olarak açığa çıkmak veya gizli kalmak*” şart değildir. Bir kötülüğün açığa çıkması bilinçli ve kararlı bir iradeye dayalı bir adımla olduğunda günah olduğu gibi, içte tutulması da iradî bir çabayla olabilir, bu da günah ve hesap meselesidir.⁵¹ Bu küfür için de böyledir, masiyet için de böyledir. Küfürde içte olan kötüye yönelik azim ve itikat isteyerek fiile dökülmüş ve izhar edilmiş, oysa nifakta içteki kötülük, özenle ve bilinçli bir iradeyle dışa yansıtılmamıştır. Masiyet ile alakalı olarak da tanıklığı gizlemek (*kitmâu’ş-şehâde*) örneği verilmektedir⁵² ki bu da söze ve fiile dökülmediği halde büyük günahdır. Burada önemli olan içte kalma veya dışa yansıma değil, iyiliğe kesin niyet (*ihtiyâr*), kötülüğe kesin azim (*irade*) olup olmamasıdır.

Kelam ilminin “Esmâ ve Ahkâm” bahislerinde ele alındığı üzere, Şeriat, içte özenle örtülen kesin bir bilinç ve iradeyle gizlenen bu duruma “münafıklık” ismini vermiş ve hatta bir lütf olarak içteki nifak eğilimlerini hemen münafıklık olarak da isimlendirmemiştir. Çünkü içte beliren küfür, nifak ve şirk gibi büyük seyyiâta, kesinlikten uzak kararsızca, beşerî meyil ve ihtimam dahi bu isimleri almaya yeterli olsa, bu insanlar için çok ağır bir yük ve çok zor bir mükellefiyet olacaktır. Bu nedenle sadece kesin karara, azme ve itikada dönüşenler günahlıdır, gerekli karşılığı ve ismi müstahaktır. Bu da insanlığa yönelik ilahî bir keramet ve cömertliktir. Küfür ne kadar büyük günahsa nifak ondan daha büyük günahlıdır. Münafıklar ateşin en alt derekesindedirler. Fakat içteki bu nifak durumu kesin bir itikat ve bilinçli bir azme dönüşmediği müddetçe affedilmiştir.⁵³ Özetle bu mertebelerin hadisler tarafından bütün incelikleriyle izah edilmiş olması nedeniyle naslardaki sözde ve görünürde tearuz giderilebilmektedir.

Burada önem arz eden ve tearuzu giderme izahına aykırı gibi görünen bir hususu da konu etmekte yarar var. Felak suresinde “hâsîd’in haset ettiğinde şerrinden sığınmanın” öğretildiği ayet ilk okuyuşta sanki haset dışa yansıtılıp fiile dökülmedikçe zararının ve günahının olmayacağı, sığınmanın ancak hasedin izharıyla alakalı olacağı hususudur. Oysa buradaki incelik haset ve çekememezliğin, haset eden için her halükarda zararlı ve günah olması, hasedinin gereği fiili ve hamleyi yaptığına ise aynı zamanda ötekine yani haset edilene de zararının olmasıdır. Kişinin kendisi açısından haset her halükarda tahakkuk etmiştir, zararı ve günahı yüklenilmiştir. Ötekine zararı ise ancak bu hasedini dış vurduğunda söz konusu olabilmektedir. Kişi her ne kadar ancak hasedini izhar ettiği ötekine kötülüğü söz konusu olsa da, “kendine iyilik istememekle, kendine kötülüğü daha baştan yapmış olmaktadır”.⁵⁴ Hâsîd’in bu iç çekememezlik hali her halükarda kendisinin içini kemirirken ancak hasedini izhar ettiği ötekine zararı olur. Kin (*hıgd*), büyüklenme (*kibr*), kendini beğenme (*ucub*) vs. de böyledir.

Sonuç ve Geleneksel Eğitimde Geliştirilen Uygulama

Bu gün Müslüman âlimlerin bir çoğunun, insanın içinden ve aklından geçenlerin, niyet ve azim mertebesi de dahil olmak üzere genel manada bir vebalinin ve günahının olmadığı yönünde bir düşünceye sahip oldukları görülmektedir. Oysa gelenekte, haddi zatında ve ittifakla hiçbir vebali söz konusu olmayan havâtır’ın kontrol edilebilmesinin yolları aranmış, sistemi ve müesseseleri kurulmuştur. Hakikat şu ki şeytanî hâtır (*visvâs*) veya nefsanî hâtır (*hâcis*) günah olmasa da günah derekesine inip

⁵⁰ Aydın, *İslam Düşüncesi Kelam*, c. II, s. 110, 111.

⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, c. 2, s. 268.

⁵² Âlûsî, *Ruhu’l-Meânî*, c. 2, s. 62.

⁵³ Nesefî, *Tebîratu’l-Edille*, c.1,s.368; Üsmendî, *Lübâbu’l-Kelâm*, s. 165, 166.

⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. 10, s. 173.

ilerleyebilir, buna da engel olmanın yollarını aramak gerekir. Zira sânih/hâcis/visvâs, hâtıra sebep olur, hâtır, iradeye sebep olur, irade ise fiile sebep olur.⁵⁵ Nefsânî hâcis ve şeytanî visvâsa müsaade etmek ve günahı yok diye onu yenmeye çalışmamak, onun hatıralarının doğmasına sebep olur, şeytani hatıralar iradeye dönüşür ve irade fiile sürükleyebilir. İşte bununla alakalı olarak gelenek, kalbi, dili ve eli, kısaca bütün varlığı, rahmanî olan ile meşgul etmek (*zikr*) ve iyi insanlarla beraber olmak gerektiğini görmüş ve bunu kurumsal nizamını oluşturmuşlardır. Zira günahları affedilen Peygamber, dilinden istiğfarı düşürmemektedir. İşte gönlü ve dili rahmanî olanla meşgul etmek, havâtır ve vâridât'ın şeytanî ve nefsanî olanına engel olmaktadır. Kalp, etrafında surları olan, surlarında kapıları olan, içinde bekçilerin girenleri görebilmeleri için cilalı aynalarının bulunduğu bir kale gibi düşünülmüştür. Bu kapılardan melekler girdiği gibi şeytanlar da pusuda bekledikleri ağıllarından, ortalığı dumana boğarak, zulmete çevirip girmeye çalışmaktadırlar. Şeytanların girememesi ancak bu aynaların parlatılmasına ve kalenin devamlı aydınlık tutulmasına bağlıdır. İşte gelenekte “bu kale zikirle nurlanır, imanla aydınlanır, aynalar zikirle parlatılır” diye düşünülmüştür.⁵⁶ Çünkü “kim Rahman'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz”, buyrulmuştur. (Zuhuruf, 36) Bu hakikate istinaden, “zikrin nurunun şeytanî hâtırın önünü kestiği”⁵⁷ gerçeğinden hareketle “zikrullah” sistemleştirilmiş, değişik okullara göre farklı esmânın, farklı kişilere, değişik sayılarda eğitimini ve uygulamasını yapmışlardır. Zikrin yani rahmanî hâtırın aydınlığı, şeytanî hâtırın karanlığını boğacak, günaha yürüyecek hâtıra doğuş imkânı bile verilmeyecektir. Medeniyet, hukuk kurallarına ve kanunlara riayetle yetinmek ile değil, bu incelikleri hayata ve iç dünyada özümsemekle inşa olunan sanatkârane yüksek bir hayat standardıdır. Bu eğitim sisteminin de buna uygun tanzim edilmesini gerektirmektedir. Zira içteki toprağa düşen kötülük tohumu bir şekilde yolunu bulup gün yüzüne çıkacaktır. Medeni düzeyi yakalayamayan toplumlar, havâtır toprağına düşen ve ihmal edilen, nihayetinde yeşerip gelişen kötülöklere engel olmak için sadece polisiye tedbirleri arttırmak, sıkı kanunlar koymak, cezaları ağırlaştırmakla uğraşırlar ki bu asla köklü bir çözüm olmadığı ortadadır. Çözüm, kötülüğü kaynağında kesmek, şerrin kanallarını kapatmak, asil kirlenmenin, yozlaşma ve çürümenin içte başladığı gerçeğini kabul edip, bu manevi çabayı eğitimin bütün basamaklarına yerleştirmektir.

Sonuç olarak, fiilin içteki boyutu farklı aşamalardan oluşmaktadır ve her bir aşamanın kendine özel ahkâmı bulunmaktadır. İçteki kötülüklerin bütünüyle günahı vardır demek yanlış olduğu gibi, günahı yoktur demek de yanlıştır. Bir kötülüğün akla gelmesiyle istenmesi veya kararlaştırılıp planlanması aynı şeyler değildir. Bir iyiliğin akla gelişi ile o iyiliğe meyletmenin dahası azmetmenin hükmü de aynı değildir. Ayet-i kerimeler mesuliyetin olduğuna işaret etmiş hadis-i şerifler bunu ince tahlillerle iç aşamalara göre beyan etmişlerdir. Bu konunun İmam Gazalî'nin İhya başta olmak üzere eserlerinden çok önce Hanefî Mâturîdî gelenekte ele alınmış olması ayrıca öneme haizdir.

KAYNAKÇA

Abdudemir el-A'sem, *el-Mustalihu'l-Felsefi inde'l-Arab*, el-Hey'etu'l-Masriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1989.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak Dersleri*, Üçdal Neşriyat, II. baskı, İstanbul 1968.

Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî el Bağdâdî, *Ruhu'l-Meânî*, tash. Ali Abdulbârî Atiyye, DKİ, 4. Baskı, Beyrut, 1435/2014.

Apyadın, Hacı Yunus, *Fıkhın Kaynakları*, Ay Yayıncılık, Ankara 2017.

Aydın, Salih, *İslam Düşüncesi Kelam*, Külliyyat, İstanbul 2016.

Beyâzî, Kemâluddîn Ahmed, *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdurrezzâk, Şeriket Halebî, Kahire 1368/1949.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, Ergin Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1959.

Ebu Hanife, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içerisinde*) MÜİFV. Yayınları, İstanbul 1992.

Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâzıla*, metin: Yaşar Aydın, Litera Yay., İstanbul 2018.

Gözler, Kemal, *Hukuka Giriş*, Ekin, Genişletilmiş 14. Baskı, Bursa 2017.

Hanefî, Muhammed b. Süleymân el-Halebî, er-Rîhâvî, *Nuhbetu'l-Leâlî li Şerhi Bed'i'l-Emâlî*, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1992.

⁵⁵ Kindî, “el-Hudûd ve'r-Rusûm”, *el-Mustalihu'l-Felsefi inde'l-Arab*, s. 199.

⁵⁶ İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 39.

⁵⁷ Tahânevî, *Keşşâf*, c. 2, s. 23.

Harputî, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, çev. & haz. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, TDV. Elazığ Şubesi Yay., Elazığ 2000.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Bağdâdî, *Telbîsu İblîs*, thk. es-Seyyidu'l-Arabî, Mektebetu'l-İmaân, Mansûra trsz.

İsfahânî, Râğıb, *ez-Zerîa ilâ Mahâkimi's-Şerîa*, thk. Ebu'l-Yezîd el-Acemî, Dâru'l-Vefâ, Kahire 1408/1987.

Koca, Mahmut & Üzülmöz, İlhan, *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Seçkin Yayıncılık, 11. Baskı, Ankara 2018.

Kuşeyrî, Abdulkarim, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., 3. Baskı, İstanbul 1999.

Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Te'vîlâtü'l-Kurân*, neşir ve kontrol: Ahmet Vanlıoğlu ve Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul 2005.

Mutahharî, Murtaza, *Medhal İle'l-Ulûmi'l-İslamiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İslamî, Arapça terc. Hasan Ali Hâşimî, Kum 1427.

Nesefî, Ebu'l-Mu'în Meymûn, *Tebsratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, DİB., Ankara 2003.

Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Pezdevî, Ebu'l-Yüsr, *Usûlü'd-Dîn*, Mektebetu'l-Ezheriyye, thk. Hans Peter Linss, Kahire 1424/2003.

Sadru's-şerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd, *Kitâbu't-Tevzîh ale't-Tenkîh*, İstanbul 1310.

Taftazânî, Sa'duddîn, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tevzîh*, İstanbul 1310.

Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilâhati'l-Fünûn*, thk. Ahmed Hasan Besc, DKİ., Beyrut 1418/1998.

Üsmendî, Alâuddîn Muhammed es-Semerkindî, *Lübâbu'l-Kelâm*, thk. Muhammed Said Özerverli, İSAM, İstanbul 1426/2005.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., Azim Dağıtım, İstanbul.